

Hadislerin Tasnîfinde Ebû Hanîfe'nin Rolü

Mehmet ÖZŞENEL
SAÜ İlähiyat Fakültesi

Hadislerin tedvin ve tasnîfi hadis tarihinin en önemli olaylarından biri, belki birincisidir. Teknik anlamda dağınık olarak bulunan hadis malzemesinin bir tertibe bağlı olmaksızın bir kitapta toplanması anlamına gelen tedvîn faaliyetinin, yaklaşık hicrî birinci asrın sonlarında başlayıp Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/719) tedvîn emriyle resmî hüviyet kazandıktan sonra ikinci asrın başlarında sona erdiği kabul edilir. Bu aşamayı bu kitaplardaki hadislerin ya da doğrudan dağınık olarak bulunan hadis malzemesinin konulara göre tertip edilerek kitap hâline getirilmesi anlamına gelen tasnif faaliyetinin takip ettiği bilinmektedir.¹ Hicrî ikinci asrın başlarında tedvînle iç içe başlayan tasnîf faaliyeti bütün yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde devam etmiş, üçüncü asırda en mükemmel ürünlerini vermiştir.

Tasnîfin en önemli özelliği hadislerin konulara yani devrin en geçerli sınıflandırma mantığı olan fıkıh bâblarına göre (ale'l-ebvâb) düzenlenmesidir. Hicrî ikinci asırda pek çok muhaddis ve fakîh bu tasnif faaliyetine katılarak hadis gibi fikhun en temel ve geniş kaynaklarından birini teşkil eden materyalin tespit, tasnif ve muhafazasına katkıda bulunmuştur. Bu noktada, acaba İmam Ebû Hanîfe gibi bir fıkıh otoritesinin bu faaliyete herhangi bir katkısı yok muydu, ya da varsa ne ölçüdeydi gibi sorular akla gelmektedir. Tebliğimizin konusunu bu sorunun cevabı oluşturmaktadır.

Her şeyden önce İmam Ebû Hanîfe, Kûfe gibi sahabenin yoğun olarak yerleştiği bir ilim merkezinde yaşamaktaydı. Ebû Hanîfe'nin pekçok tâbiûn âliminin yanısıra birkaç sahabîye de ulaştığı, hatta bazı kayıtlara nazaran bunlardan hadis işittiği nakledilmektedir.² Bu anlamda bizzat tâbiûndan sayılan Ebû Hanîfe burada sahabe ve tâbiûndan intikal eden fıkıh ve hadis birikimi üzerine M. Hamidullah'ın ifadesiyle bir fıkıh akademisi kurmuş ve kendini seçkin öğrencileriyle birlikte mesâilin tedvin ve tasnîfine adanmıştı.³ Bu bakımdan fıkıh ve hadisin iç içe bulunduğu bir dönemde fıkıh mantığının

¹ bkz. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000, s. 25

² bkz. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut 1976, s. 4-5; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud el-Hârizmî, *Câmi' u'l-mesânîd*, Beyrut, ts., I, 22-25; Ebû'l-Muzaffer Cemaluddin Yûsuf b. Ferğal Sibt İbnu'l-Cevzî, *el-İntisar ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Karaçi, ts., s. 10-15; Ebû'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tebyîzu's-sahîfe* (nşr. Muhammed Aşık İlähî el-Bernî), Karaçi 1990, s. 26 vd.; Ali b. Sultan el-Herevî el-Kâri, *Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe* (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys), Beyrut, ts., s. 582 vd. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdüşşehid Nu'mânî, *İmam Ebû Hanîfe ki tâbiyyet or sahabe si unki rivayet*, Karaçi, 1414; krş. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, s. 52-54.

³ bkz. *İslâm Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984, s. 187 vd.

öncülerinden olmuş ve fikhî tedvin etmiş bir müçtehidin, hadislerin tasnîfi gibi tamamen fikhî sistematiğe ilişkin bir faaliyetten bîhaber ve bîgâne olması düşünülemez.

Diğer taraftan Ebû Hanîfe yaşadığı yıllar itibariyle (80-150) tedvîn ve tasnîf dönemlerini bizzat yaşamış ve bu dönemlerdeki yoğun faaliyetlere şahid olmuş bir şahsiyettir. Ömer b. Abdülaziz'in tedvîne resmîyet kazandırdığı tarihte Ebû Hanîfe 20 yaşında genç bir delikanlıydı. Halifenin bu tedvîn emrini bütün ilim merkezlerine gönderdiği bilinmektedir.⁴ Ebû Hanîfe o tarihlerde bu tamimin önemini idrak edecek yaşlarda olup ilim tahsiline, özellikle hadis öğrenimine devam etmekteydi.⁵ Üstelik hocaları arasında tedvînin en önemli siması olan İbn Şihab ez-Zührî'nin (ö. 124/741) bulunması da bu açıdan câlib-i dikkattir. Yine hocaları arasında bulunan Kûfeli meşhur âlim Şa'bî'nin (ö. 104/722) talâk ile ilgili hadis ya da fikhî meseleleri bir başlık altında (bâbun mine't-talâk) topladığı bilinmektedir.⁶ Ebû Hanîfe'nin pekâlâ hocası Hammâd'dan (ö. 120/737) fikhî mantığını ve birikimini elde ederken, diğer hocaları Şa'bî ve Zührî'den tedvîn ve tasnîf ruhunu almış olması mümkündür.

Bununla birlikte hadis tarihinde ilk musanniflere dair verilen listelerde onun ismine rastlamıyoruz.⁷ Bunun sebebinin, Ebû Hanîfe'nin daha çok fikhî kimliğiyle tanınması ve mesaisinin yoğunluğunu fıkha ayırıp hadisle ilgisini ahkâma medar olanlarla sınırlı tutması olduğu söylenebilir. Nitekim bazı tarihî kayıtlarda onun, bir oda dolusu hadis malzemesine sahip olduğu, ancak bunlardan gerekli gördüğü çok az bir kısmını kullandığı nakledilmektedir.⁸ Diğer bir mülahazaya göre ise sebep, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda Ehl-i rey ile Ehl-i hadis arasında yaşanan yoğun tartışmalardır.⁹ Bu sebeple onun ismi hadisi değil, fikhî ve reyi ilk tedvîn edenler arasında zikredilmiştir.¹⁰ Ancak bu onun hadiste tasnîfi olmadığı anlamına gelmez. Bize göre hadis tasnîfiyle fikhî tedvîn ve tasnîfi

⁴ Suyûtî, Tenvîru'l-havâlik şerhun alâ Muvattai Mâlik, Beyrut, ts., I, 5

⁵ bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ (thk. Şuayb el-Arnaut-Hüseyn el-Esed), Beyrut 1990, VI, 396; Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe fî'l-hadis (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut, 1416, s. 16; Muhammed Ali Sıddîkî Kandehevî, İmâm-ı A'zam or İlm-i Hadis, Siyalkot 1981, s. 168, 170-171.

⁶ Said b. Mansûr, Sünen (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut 1985, I, 233; el-Hasen b. Abdirrahman er-Râmeihürmüzî, el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî (thk. Muhammed Accâc el-Hafîb, Beyrut 1984, s. 609.

⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, Kitâbü'l-ilel, İstanbul 1992 (Sünen ile birlikte), V, 738; Râmeihürmüzî, Muhaddis, s. 611 vd.; Ebû Tâlib Muhammed b. Ebi'l-Hasen el-Mekkî, Kûtü'l-kulûb fî muameleti'l-mahub, Kahire, 1310, I, 159; Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu İleli't-Tirmizî (thk. Subhi es-Sâmerrâî), Beyrut 1985, s. 50 vd.

⁸ Hârizmî, Câmî, I, 222; Nu'mânî, "Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi" (çev. Mehmet Özşenel), Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 1 (1996), s. 236.

⁹ bkz. Muhammed ed-Düsûkî, el-İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve eseruhû fî'l-fikhî'l-İslâmî, Devha (Katar) 1987, s. 285-286. Bu konuda ayrıca bkz. Mehmet Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî (yayınlanmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 1999, s. 108-114.

¹⁰ bkz. Zehbî, Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr, ve'l-a'lâm (thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî), Beyrut 1991, Havâdis ve Vefeyât 141-160, s. 13; Suyûtî, Tarihu'l-hulefâ, Mısır 1952, s. 261.

eş zamanlı yürüyen ve iç içe olan faaliyetlerdir. Bu sebeple onun fikhî tedvîn etmesi aynı zamanda sahip olduğu hadis malzemesinden bir kısmını tasnif etmesi yani fikhî bâblara göre tertib etmesi anlamına gelmektedir. Nitekim ilk musannifler arasında ismi geçen ve Ebû Hanîfe'nin hemşehrisi olan ünlü muhaddis ve fakîh Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/777) eseri diğer birçok benzeri gibi “*el-Câmi fi'l-fikhi ve'l-ehâdis*” şeklinde tesmiye ve tavsif olunmaktadır. Keza İmam Mâlik'in (ö. 179/795) eseri *Muvatta* fıkıhla ilgili bir eser olarak da nitelendirilmiştir.¹¹ Bu da ilk iki asırda hadis ve fikhın nasıl iç içe bulunduğunu, hatta bazen müteradif anlamda birbirlerinin yerine kullanılabildiğini gösteren delillerden biri olarak değerlendirilebilir.

Şu hâlde İmam Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifindeki rolü nedir? Bu sorunun cevabını verebilmek için önce kaynaklardaki tarihî kayıtlara gözatmak gerekmektedir. Bu konudaki kayıtların en dikkat çekici olanı yukarıda işaret ettiğimiz “fikhî tasnîfi” özelliğinin yanısıra, Ebû Hanîfe'nin tedvîn ve tasniftaki öncülüğüne işaret eden kayıttır. Buna göre, Ebû Hanîfe fikhî (şeriat) ilmini ilk tedvin ve baplara göre ilk tertip eden şahsiyet olarak kabul edilmekte, bu konuda onu *Muvatta* ile Mâlik'in takip ettiği ifade edilmektedir.¹² Burada onun faaliyetinin Mâlik'in *Muvatta*'ı ile karşılaştırılması, bu faaliyetin pür fikhî karakterli olmadığını göstermesi bakımından câlib-i dikkattir. Bizce Ebû Hanîfe'nin fikhî tedvin faaliyetinin bir parçasını hadisleri tasnîfi oluşturmakta ve bu anlamda o fıkıhta olduğu gibi hadiste de ilk musannifler arasında anılmayı hak etmektedir. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) tasnîfin başlangıcı olarak verdiği hicrî 120 yılı¹³ aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammâd'ın yerine geçerek ders vermeye başladığı tarihe işaret etmektedir. Bu tarih Ebû Hanîfe'nin Kûfe mescidinde kurduğu akademide öğrencileriyle birlikte fikhî tedvîn etmeye başladığı tarihtir.

İşte İmam Ebû Hanîfe'nin, fikhî tedvîn faaliyeti çerçevesinde bir fakîh olması hasebiyle öncelikle sahip olduğu zengin hadis malzemesinden ahkâm hadislerini seçerek *el-Âsar*'ı tasnif ettiğini söylememiz hiç de uzak bir ihtimal olmaz. *el-Âsar*'ın esasen Ebû Hanîfe'nin sahih gördüğü ve istidlâllerinde kullandığı merfû, mevkûf ve maktû' hadisleri fikhî bablarına göre (ale'l-ebvâb) ihtiva eden ve öğrencileri tarafından günümüze ulaştırılmış bir ahkâm hadisleri kitabı yani “sünen” kitabı olduğunu söyleyebiliriz. Burada “sünen” kavramının ikinci asırda “musannef” anlamında kullanıldığı ve bu sebeple yaygın anlayışa uygun olarak mevkûf ve maktû' haberleri de ihtiva ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. *el-Âsar* ismi de her üç türden rivayeti de ifade etmesi bakımından anlamlıdır ve *Muvatta* gibi ale'l-ebvâb ya da musannef türü hadis kitaplarının bir çeşidi olarak hadis literatüründeki yerini almasının doğru olacağı kanaatindeyiz.

¹¹ Mekkî, Kûtü'l-kulûb, I, 159.

¹² bkz. Hârizmî, Câmi', I, 34; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, Ukûdü'l-cumân fi menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfete'n-Nu'man (thk. Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Medine, ts., s. 184; Suyûtî, Tebyîz, s. 129. Ayrıca bkz. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâkibu Ebî Hanîfe, Beyrut 1981, s. 393-394.

¹³ Mekkî, Kûtü'l-kulûb, I, 159.

el-Âsar'daki hadislerin sıhhat durumu ve eserin metoduna gelince, bu konu Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetindeki tavrı ve içtihad usûlü ile doğrudan ilgilidir. Cerh-ta'dil âlimleri İmam Ebû Hanîfe'nin hadiste sıkı şartları olduğunu kaydetmektedirler. Öğrencisi Vekî b. el-Cerrah (ö. 197/812) Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde son derece ihtiyatlı ve titiz davrandığını belirtir.¹⁴ Ünlü münekkid Yahya b. Maîn (ö. 233/847) ise şöyle der: "Ebû Hanîfe sika idi. O sadece ezberlediği hadisi nakleder, ezberlemediği hiçbir hadisi rivayet etmezdi."¹⁵ Nitekim kendisinden de râvinin hadisi işittiği vakitten edâ edinceye kadar ezberinde tutması gerektiğini söylediği nakledilmiştir.¹⁶ Bu tespitler Ebû Hanîfe'nin az rivayette bulunmasının sebebini açıkladığı gibi, *el-Âsar*'daki hadislerin sıhhati konusunda da bize ipucu vermektedir. Yine Süfyân es-Sevrî'nin tespitine göre "O, kendi nezdinde sahih olan ve sika râvilerce rivayet edilen hadisleri ve bir de Hz. Peygamber'in en son fiillerini nazar-ı itibara alırdı."¹⁷

Öte yandan İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Âsar*'ı kırk bin hadisten seçerek meydana getirdiği kaydedilmektedir.¹⁸ Bu tespit eserin tasnifinde Ebû Hanîfe'nin gerekli gördüğü hadisleri seçtiği anlamına geldiği gibi, kendi nazarında sahih gördüğü rivayetleri aldığını da ifade etmektedir. Bizzat kendisinden nakledilen bir rivayette de Kitabullah'tan sonra Resûlullah'ın sünnetini ve ondan gelen, sika râviler arasında şöhret bulmuş sahih rivayetleri aldığını söylediği kaydedilmektedir.¹⁹ İchtihat metodunu açıkladığı meşhur sözünde de bir meselenin hükmünü sırasıyla Kur'ân, hadis, sahabe icmaı, sahabe kavli ve içtihat yoluyla çözümlendiğini söylediği bilinmektedir.²⁰ Bütün bunlar onun *el-Âsar*'da takip ettiği metoda ışık tutmaktadır. Buna göre o *el-Âsar*'da kendi nezdinde sahih olan, sika râviler arasında yaygın bir şekilde amel edilegelen sahih rivayetleri almış, Hz. Peygamber'in son fiil ve irşadlarını, sahabe ve tâbiûn görüşlerinden seçtiklerini fıkıh babları tertibinde biraraya getirmiş olmaktadır. İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Âsar*'daki râvi ve rivayetlerinin güvenilirliği konusunda Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797) ve Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin de (ö. 258/872) sitayışkâr ifadeleri bulunmaktadır.²¹

¹⁴ bkz. Mekkî, Menâkıb, s. 172; Nu'mânî, İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis, Karaçi, ts., s. 164-165; Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi", s. 236.

¹⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Beyrut, ts., XIII, 449; Nu'mânî, İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis, s. 165.

¹⁶ Zehebî, Siyer, VI, 401.

¹⁷ Ebû Ömer Yûsuf İbn Abdilber el-Kurtubî, el-İntika fî fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukaha (thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut 1997, s. 262; ayrıca bkz. Saymerî, Ahbâr, s. 66-67.

¹⁸ Mekkî, Menâkıb, s. 84-85; Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi", s. 236.

¹⁹ Saymerî, Ahbâr, s. 10; Zehebî, Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe (thk. Muhammed Zahid el-Kevserî-Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Beyrut, 1408, s. 34.

²⁰ bkz. Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn, et-Târîh (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke 1979, IV, 63-64; Saymerî, Ahbâr, s. 10-11; Hatîb, Târîh, XIII, 368; Mekkî, Menâkıb, s. 71, 73-74; Zehebî, Menâkıb, s. 32-34; Sâlihî, Ukûd, s. 172 vd.

²¹ bkz. Mekkî, Menâkıb, s. 446-447; Nu'mânî, İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis, s. 165; Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi", s. 237.

Ebû Hanîfe *el-Âsar*'da hadisleri rivayet geleneğine uygun olarak senedleriyle nakletmiştir. *el-Âsar*'da bulunan mürsel ya da munkatı rivayetleri ise devrin genel yaklaşımıyla paralel değerlendirmek gerekmektedir. Başta *Muvatta* olmak üzere o dönemden günümüze ulaşan az sayıdaki hadis kaynağı incelendiğinde bunların hepsinde de mürsel/munkatı ve belağ türünden rivayetler yer aldığı görülecektir. Bu da hicrî ikinci asırda bu tür rivayetlerle ilgili farklı bir anlayış bulunduğunu göstermektedir. *el-Âsar*'ın günümüzde mevcut nüshalarında bin civarında rivayet bulunmaktadır.

el-Âsar'ın İslâm ilimler tarihinde daha çok Ebû Hanîfe'nin öğrencileri İmam Muhammed Şeybânî (ö. 189/805) ile İmam Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) nispetle anılmasına gelince, bu da o dönemdeki imlâ usûlü ve rivayet tekniğiyle yakından ilgili bir husus olmalıdır. İmam Ebû Hanîfe derslerinde ihticâc ettiği hadisleri ezberinden imlâ ediyor, öğrencileri de bunları yazıyorlardı²² (Ebû Hanîfe'nin bu doğrultudaki görüşüne yukarıda işaret olunmuştu). Bu anlamda öğrencilerine nispetle anılan *el-Âsar* adlı eserlerin esasen Ebû Hanîfe'nin *el-Âsar*'ının nüshaları ya da rivayetleri konumunda olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *el-Âsar*'larına bakıldığında rivayetlerin hepsinin an'ane veya semâ lafızlarıyla Ebû Hanîfe'den alındığı görülür. Ancak Şeybânî nadiren hocasının görüş ya da rivayetine katılmadığı zaman kendi görüş ve delilini de eklemektedir. Bu ilâvelerden dolayı *el-Âsar* Şeybânî'ye nispetle meşhur olmuştur. Şeybânî aynı usûlü diğer hocası İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını rivayet ederken de uygulamıştır. Burada da önce Mâlik'ten işittiği hadisleri rivayet etmiş, hocasının görüşlerine katılmadığı zaman kendi görüşünün delili olan hadisleri *Muvatta* nüshasına eklemiştir. Bu sebeple *Muvatta*'ın Şeybânî rivayeti *Muvatta-i Muhammed* diye tanınmıştır. Bu durumda esasen ne *Muvatta*, ne de *el-Âsar* Şeybânî'nin değil, Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin eserleri olmakta ve Şeybânî her iki eseri de rivayet ederken kendi katkılarıyla rivayet etmektedir.²³

Şu halde *el-Âsar*'ın temelde Ebû Hanîfe'nin tasnîfi olduğunu ve öğrencileri tarafından kendisinden muhtelif zamanlarda rivayet edildiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple nüshalar ve rivayetler arasında hadis sayısı, babların takdim tehiri gibi açılardan farklar bulunması tabiidir. Bunun ötesinde diğer birçok hadis kitabında olduğu gibi *el-Âsar*'da da zaman içinde musannif tarafından yapılan düzeltmelerin, ilâve veya çıkarmaların olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencilerinden Abdullah b. el-Mübârek bu konuda şöyle demektedir: “Ben Ebû Hanîfe'nin kitaplarını birçok defa yazdım. Çünkü bunlarda ilâveler meydana geliyor, ben onları da yazıyordum.”²⁴ Yine Abdullah b. el-Mübârek'in Kûfe'ye geldiğinde Züfer b. el-Hüzeyl'e (ö. 158/775) uğrayıp onun Ebû Hanîfe'den yazdığı kitaplarını ödünç alarak yazdığı ve bu olayın defalarca tekrerrür ettiği

²² Nu'mânî, “Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi”, s. 241.

²³ Nu'mânî, “Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi”, s. 249-251; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Kitabü'l-âsar* (thk. Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Beyrut 1993, I, 8-9 (muhakkik el-Efgânî'nin mukaddimesi).

²⁴ Mekki, *Menâkıb*, s. 324; Nu'mânî, “Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi”, s. 240-241.

kaydedilmektedir.²⁵ İmam Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'nin yanına h. 146'da geldiği düşünülürse bu noktada onun rivayetinin en sağlam nüshalardan olduğu tahmin edilebilir. Bu sebeple onun rivayeti en yaygın ve makbul *el-Âsar* nüshası olmuştur.

Günümüze doğrudan ulaşan bu iki nüsha (Ebû Yûsuf ve Şeybânî nüshası) dışında kaynaklarda diğer öğrencilerinin de *el-Âsar*'ı Ebû Hanîfe'den rivayet ettiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda *el-Âsar* bazen nüsha, bazen müsned, bazen de sünen isimleriyle zikredilmiştir. Bunların hepsi de aynı eserin farklı isimlerle anılma geleneğinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Ebû Hanîfe'den eserini nakleden diğer öğrencileri arasında Züfer b. el-Hüzeyl ve Hasan b. Ziyâd da (ö. 204/819) bulunmaktadır. Bunlara ilâve olarak Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd (ö. 170/786), Muhammed b. Hâlid el-Vehbî (ö. 190/805 takriben), Hafs b. Gıyas (ö. 194/809) gibi hadisçilerin de Ebû Hanîfe'den *el-Âsar*'ı rivayet ettikleri kaydedilmektedir. Bunlar dışında Ebû Hanîfe'den hadis işiten veya yazan pek çok muhaddisin de bu meyanda onun *el-Âsar*'ından nakillerde bulunmuş olması muhtemeldir.²⁶ Ayrıca Ebû Hanîfe'den nakledilen ve *el-Âsar* dışında bulunan pekçok hadis de sonraki müellifler tarafından muhtelif tasniflerde bir araya getirilmiştir. H. VII. asır müelliflerinden Hârizmî (ö. 655/1257) gerek *el-Âsar* ve nüshalarındaki hadisleri ve gerekse diğer kaynaklarda bir araya getirilen rivayetleri *Câmiu'l-mesânîd* (I-II, Beyrut, ts.) adlı eserinde tekrarları ve senedleri hafzederek toplamış bulunmaktadır.

Diğer taraftan *el-Âsar*'ın tasnifinin hadis tarihinde önemli etkileri olmuştur. Öncelikle *el-Âsar*'ın hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan fikhî tertibe sahip en eski hadis kitabı olduğu söylenebilir. İkinci olarak Ebû Hanîfe tarafından geliştirilip *el-Âsar*'da uygulanan fikhî tevbîb mantığının sonraki musannifler tarafından da takip edildiğini söylemek mümkündür. Yukarıda İmam Mâlik'in *Muvatta'* da onu takip ettiğine dair kayıtlara işaret olunmuştu. Yine ilk musannifler arasında ismi geçen ünlü muhaddis ve fakîh Süfyân es-Sevrî'nin günümüze ulaşmayan *Câmi* adlı eserini tasnif ederken Ebû Hanîfe'nin eserlerinden yararlandığı kaydedilmektedir.²⁷ Sevrî'nin elinin altında olduğu belirtilen Ebû Hanîfe'ye ait *Kitabü'r-Rehn* adlı eserin²⁸ onun tasnif faaliyetinin ürünlerinden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca ilk musannifler arasında ismi geçen Abdullah b. el-Mübârek'in *es-Sünen fi'l-fikh* adlı eserini hocası Ebû Hanîfe'nin fikh bablarına göre tasnif ettiği belirtilmektedir.²⁹ Bütün bunlar Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifi konusunda sahip olduğu önceliği ve muasırları ile halefleri üzerindeki etkilerini gösteren delillerdendir. Dahası, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde gösterdiği titizlik ve sahih rivayetleri seçme

²⁵ Mekkî, Menâkıb, s. 325.

²⁶ bkz. Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi", s. 241, 245-249.

²⁷ Saymerî, Ahbâr, s. 65-66.

²⁸ bkz. Mekkî, Menâkıb, s. 282.

²⁹ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", DiA, İstanbul 1988, I, 123.

konusundaki hassasiyeti sebebiyle *el-Âsar*, bazı araştırmacılar tarafından sahih hadisler konusunda tasnif edilmiş ilk eser kabul edilmiştir.³⁰

Netice olarak *el-Âsar* hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan en eski ve orijinal hadis kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İhtiva ettiği fikhî tertib, sahih rivayetleri seçme mantığı ve hadisleri senedleriyle nakletme özellikleriyle önceliğe sahip olup kendisinden sonraki çalışmaları etkilediğini söyleyebiliriz. Binaenaleyh kaynaklarda hadiste ilk musannifler arasında İmam Ebû Hanîfe'nin ve eseri *el-Âsar*'ın zikredilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Oysa ki yukarıda da işaret olunduğu üzere Ebû Hanîfe ve ashabının tasnif döneminin bütün özelliklerini yansıtan bu orijinal çalışmalarının, en az *Muvatta* ve diğer musannefler kadar ilmî ve tarihî değere sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan her eser, hadislerin güvenilirliği açısından bizim için son derece büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan da bu eserler üzerinde yapılacak çalışmalar hadis tasnif tarihine önemli katkılar sağlayacaktır. Üzerinde yapılacak ilmî araştırmalar ve ciddî neşirlerle *el-Âsar*'ın da hadis tarihinde hakettiği yeri alacağını umuyoruz.

Hüseyin ALGÜL
UÜ İlahiyat Fakültesi

Hayati Beye teşekkür ediyoruz. Süreye de dikkat ederek Mehmet Özşenel Beyin tebliğini okudular. Sonuncu tebliğin Müzakerecisi Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Abdülkadir Evgin arkadaşımız. Kendisini dinliyoruz.

³⁰ bkz. Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi", s. 233; Nu'mânî, el-İmam İbn Mâce ve kitabuhu's-Sünen (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut, 1419, s. 58-59; Kandehevî, İmâm-ı A'zam, s. 347.

Müzakere

A. Kadir EVGİN
KSÜ İlähiyat Fakültesi

Öncelikle, değerli meslektaşımızı tebliğinden dolayı (gıyaben) tebrik ediyor, bu duygularımın da tebliğini burada okuyan arkadaşımız tarafından kendisine iletilmesini istiyorum. Tebliğcimiz burada olmadığı için “meydanı boş bulmuşum” gibi değerlendirilmemek arzusuyla ilgili tebliği hakkındaki bazı tespit ve tekliflerimi kısaca arz etmek istiyorum.

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (80-150) söz konusu olunca, *hadislerin tasnîfi* ifadesi hadislerin daha ziyade sahih, zayıf, ma'rûf, mürsel, âhâd, mütevâtir, meşhur şeklindeki nitelik bakımından tasniflerini çağrıştırır. Ebû Hanîfe'nin bir hadis musannifi olarak tanınmaması genel kabulü bizi bu düşünceye sevk etmektedir. Ayrıca onun hadislerin tasnîfi aşamasında hayatta olmaması da (çünkü Hadis Tarihi'inde ilk tasnîf eserleri hicrî 150 yılından sonra gündeme gelmeye başlamıştır ve asıl tasnîf çağı da hicrî üçüncü asır olarak kabul edilmektedir), durumu bu şekilde algılamamızı gerekli kılmaktadır diye düşünüyorum. Ama yaşadığı dönemin ilmî usûlleri¹ dikkate alındığında, rivayetlerinin bir araya getirilerek onun adına eserleri oluşturulması, tebliğde de belirtildiği gibi, Ebû Hanîfe'nin özellikle fikhî hadislerin rivayeti konusunda önemli bir boşluğu doldurduğu anlamına gelmektedir diyebiliriz.

Bu durumu belirttikten sonra şimdi *el-Âsâr* hakkında, tebliğde yer verilmeyen bazı hususlara işaret etmek istiyoruz:

el-Âsâr'daki hadisleri Ebû Yûsuf'un oğlu babasından, o da hocası Ebû Hanîfe'den rivayet eder. Ondaki sonraki rivayet senedi ya Hz. Peygamber'e, ya bir sahâbîye ya da Ebû Hanîfe'nin beğendiği bir tâbiüne ulaşır. Bu itibarla bu kitap Ebû Hanîfe'nin bir Müsned'i olmuş olur. Bu kitapta Kûfe fukâhasının sözlerinden seçilmiş fetvâlar da mevcuttur ve kitap fikh bâblarına göre tertîb olunmuştur. Müsned'de Ebû Hanîfe'nin itimat ettiği hadislerden bir kısmının merfu olmasını şart koşmadığı, mürsel hadisi kabul ettiği, tâbiünden olan Kûfe ve Irak fukâhasından seçilmiş fetvâların yer aldığı görülmektedir.²

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait *el-Âsâr* nüshalarının mukayesesi neticesinde *Âsâr*'ın Ebû Hanîfe'nin bu öğrencilerinin anlayışları doğrultusunda tasnif edildiği intibamı uyandırıcı mahiyette olan aşağıdaki farklılıkların tespit edildiği görülmektedir.

1-Mudârabe bâb'ında İbn Mes'ûd'dan gelen bir hadis, Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında bulunurken(s. 845), Şeybânî'nin *Âsâr*'ında bulunmamaktadır.

¹ Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde imlâ usûlü yaygın olduğundan, hocalar genellikle kendileri yazmazlar, talebelerine yazdırırlardı (bkz: İsmail Hakkı Ünal, Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadis Metodu, DİB Yay., Ankara 1994, s. 24).

² Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, DİB Yay., Ankara 1997, s. 228.

2- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında (s. 830) "alıcı ve satıcı arasında fiyat konusunda anlaşmazlıkla" ilgili hadis, Şeybânî'nin *Âsar*'ında yoktur.

3- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında (s. 666), boşanma ve iddet bâbında Hz. Ömer'den gelen bir hadis mevcutken, bu hadis Şeybânî'nin *Âsâr*'ında bulunmamaktadır.

4- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ı, nafaka ve süknâ meselesinde birkaç hadisi bir arada toplarken (hadis no: 592, 608, 726 ve 728), bunlar Şeybânî *Âsâr*'ında mevcut değildir.

5- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ındaki "liân"la ilgili 704, 707 ve 709 nolu hadisler, Şeybânî'nin *Âsâr*'ında bulunmamaktadır.

6- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ındaki "Zihar"la alâkalı 492, 692 ve 696 nolu hadisler, Şeybânî'nin *Âsâr*'ında bulunmamaktadır.

7- "Mudâra'a" konusunda Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında 857'de mevcut olan Sâlim'den gelen bir hadis, Şeybânî'nin *Âsâr*'ında yoktur.

8- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında "ferâiz"le alâkalı 779 ve 780 nolu hadisler, Şeybânî'nin *Âsâr*'ında mevcut değildir.

9- Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ında çeşitli konulardaki 399, 401, 597 ve 607 nolu hadisler, Şeybânî'nin *Âsâr*'ında bulunmamaktadır.³

Tebliğde *el-Âsâr*'ın kendisinden sonraki çalışmaları etkilediği belirtilmekte fakat bu konuda herhangi bir örnek verilmemektedir. Meselâ "Sahih rivayetleri seçme mantığı içerisinde tertib edildiği belirtilen bu eser, daha sonra aynı mantıkla tertib edildiği belirtilen eserleri nasıl etkilemiştir?" "Örneğin Buhârî'nin *Sahih*'ini nasıl etkilemiştir ya da etkilemiş midir?" "Eğer etkilemişse Buhârî, Ebû Hanîfe'den niçin herhangi bir rivayette bulunmamıştır?" "Eğer etkilememişse böyle genel bir yargıya varmak ne derece doğru olur?" gibi soruların cevabı araştırılabilir diye düşünüyorum. Öte yandan tebliğcimiz *el-Âsar*'ı hadis tekniği bakımından kısaca inceleyip kaç hadisten müteşekkil olduğu, bunların Kütüb-i Sitte'ye nasıl yansydıkları, konu indeksi gibi konulara kısaca temas edilebilirdi.

Meslektaşımız bu tebliğinde Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'ının hadis musannefâtı içerisinde yer alması gerektiğini imaen teklif etmektedir. Ben de Hanefî Mezhebi dâhil dört büyük mezhebin temellerinin tasnîf dönemi öncesinde atılmış olmasının Hadis Tarihi, hadislerin tam manasıyla tasnîf edildiği üçüncü asırdan sonra bu mezhepler kadar büyük kitleleri etkileyen bir mezhebin ortaya çıkmamış olmasının da Mezhepler Tarihi ve İslâm Hukuk Tarihi açısından önemli olduğunu belirterek, Ebû Hanîfe ve diğer büyük mezhep imamlarıyla aynı dönemde meydana getirilmiş olan hadis eserlerinin, hadis tasnîf sistematığı açısından ele alınıp incelenmesini, ayrıca Ebû Hanîfe'nin hadis aldığı hocalarının tespit edilmesi suretiyle *el-Âsâr*'ın kaynaklarının belirlenmesi maksadına yönelik çalışmalar yapılmasını, tebliğcimize bundan sonraki çalışmaları için teklif ediyorum.

Tebliğde Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerin toplandığı 15 adet Müsned'den bahsedilmemektedir. Bu sayının 17 olduğunu belirtenler de vardır. (Hatta bu sayının

³ M. Mustafa el-A'zamî, İslâm Fıkhı ve Sünnet (çev. Mustafa Ertürk), İz Yay., İstanbul 1996, s. 150-151.

20'den fazla olduğu da dile getirilmektedir)⁴ Bunların hiçbirisi de Ebû Hanîfe'nin olmayıp, onun rivayet ettiği (veya istidlâl ettiği) hadisleri içerdiği için müsned adını almışlardır. Bu müsnedlerden 15 tanesini Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. El-Hasan el-Hatîb el-Havârizmî (öl:655) *Câmiu'l-mesânîd* adlı kitabında bir araya getirmiştir.⁵

Tebliğde Ebû Hanîfe'nin bir problemin çözümünde sırasıyla Kur'ân, hadis, sahabe icmaı, sahabe kavli ve içtihad'a başvurduğu belirtilmektedir. Fakat Ebû Hanîfe'nin "Öncelikle Kur'ân'a bakarım. Eğer onda bir şey bulamazsam Peygamberin sünnetine bakarım. Eğer sünnette de bir şey bulamazsam sahabîlerden istediğimin görüşlerini kabul ederim, istemediğimi de reddederim. Onların görüşlerinden uzak değilim. Sahâbî olmayanların görüşlerini de takip edecek değilim. Fakat iş İbrahim, Şa'bî, İbn Sîrîn, Hasan, Atâ, Sa'îd b. Müseyyeb ve benzeri kimselere (tâbiûn) gelip dayandığında, onların yaptığı gibi ben de içtihad'a başvururum"⁶ şeklindeki sözündeki, onun sahabîlerden istediği kimsenin sözlerini delil kabul edeceği ayrıntısı dikkatlerden kaçmamalıdır.

Netice itibarıyla Ebû Hanîfe, kendisine ait olduğu belirtilen eserlerdeki hadisleri hadis rivayetinin yoğun fakat kapalı olarak yaşandığı bir dönemde toplamıştır. Dolayısıyla birçok hadisten haberdar olmaması doğaldır. Kanaatimizce onun hadis tedvini ve tasnifi konusundaki kaygısı, ulaşabildiği rivayetlerin ışığında, insanların karşılaştığı veya karşılaşıacağı problemlerin çözümü hakkındaki kaygısından daha az olmuştur.

Hüseyin ALGÜL
UÜ İlahiyat Fakültesi

Genel olarak birkaç teşekkür ifadesi ve konuşması yaparak hayırlı akşamlar dileyebileceğim az sonra sizlere. Sabrınızı zorladık. Öncelikle İmâm-ı A'zam gibi gerçekten dinî tarihimizde ve kültür tarihimizde çok önemli bir yeri olan bir zatı böyle nezih bir ortamda anma güzelliğini bize bahş eden yüce Allah'a hamd ediyorum. Tahdis-i nimet güzelliğinin artarak devam etmesini sağlar. Bu güzel işin güzel bir şekilde yürümekte olduğunu görüyoruz. Buna sebep olanları teşekkürle anmamız gerekiyor. İsim söylemeyeceğim ama en başta söyleyeceğimiz tek isim İmâm-ı A'zam hazretlerini rahmetle, şükranla anıyoruz. İyi ki o büyük bir ilim adamı olarak var olmuştur, yaşamıştır. Onun düşüncelerini, fikirlerini tartışıyoruz. Günümüzde, kafamızda netleşmemiş çözüm bekleyen dinî problemlere bu tartışmaların güzel ışık tutacağını, güzel rahatlama getireceğini, güzel sonuçlara vesile olacağını görüyoruz ve ümit ediyoruz. Bir ilim adamı olarak sağlam bir duruş sergilemiştir. Ölünceye kadar sürekli bunu yapmıştır. İbadet vecdi

⁴ Ahmet Ünsal, "İmâm Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası", İslâmî Araştırmalar, 2002, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, cilt 15, sayı 1-2, 2002, s. 334.

⁵ Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, er-Risâletü'l-mustatrafe li-beyânî meşhûri kütübi'-s-süneni'l-müşerrefe, Kahraman Yay., İstanbul 1986. s. 16.

⁶ Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, s. 322.

içerisinde ilim meclisleini kurup öğrenci yetiştirmiştir. Mâlî imkânlarını seferber etmiştir. Güncel problemlere dinî zaviyeden gayretle çözüm aramıştır. Bunları tartışıyoruz ve o büyük zatı hakikaten rahmetle anıyoruz. Bu güzel bir nokta. Başka toplantılarla spesifik alanların, hocalarımızın çeşitli vesilelerle üzerinde durduğu yönlerinin belki birkaç gün sürecek sempozyumlarda bundan böyle ele alınması şahsen benim hazırlayan arkadaşlara önerim ve teklifimdir.

Saniyen başta Kur'ân Araştırmaları Vakfı olmak üzere bu sempozyumu plânlayan arkadaşlarımıza gerçekten teşekkür ediyoruz. İlahiyat Fakültemizin Bursa'daki yöneticilerinden asistanlarına kadar her kademede buna destek veren arkadaşlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz. Tebliğci ve Müzakereci ilim adamları hocalarımıza, kardeşlerimize en gencinden en yaşlısına kadar... Rihle geleneği vardır bizim kültür tarihimizde, seyahatlerimiz vardır. Müşkilâtları göze almak, öz yurdumuzdan, evimizden uzak yerlerde Allah rızası için ilmî mesaili tartışmak manevî bereketin ziyadeleşmesine vesiledir. Tarihimizde bu çok vardır. Bunun güncel bir versiyonunu bugün burada üç gündür yaşıyoruz. İnşallah bundan sonra da devam eder, diye düşünüyorum. Tebliğci ve Müzakereci hocalarımıza, dostlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

Sabırla, üç günden beri (yarın da devam edecek) bizi takip eden, dinleyen gerçekten seçkin dinleyicilerimize çok teşekkür ediyoruz. Bundan özellikle genç arkadaşlarımızın, öğrencilerimizin çok büyük faydalar edineceklerini görüyoruz.

Belki teşekkürlerimizin en büyüğünü de isim vermeden şu organizasyonun gerçekleşmesinde gerçekten mâlî emeklerini ve katkılarını esirgemeyen ve zevkle bunu yapan iş adamlarımıza, Bursa'mızda bulunan çeşitli mesleklerden değerli kardeşlerimize şükranlarımızı sunuyoruz. Allah gayretlerinin sevabını ihsan etsin ve mâlî imkânları genişlesin, daha sonraki toplantılara da katkı verir duruma gelsinler diye dua ediyoruz, teşekkür ediyoruz. Bu ilim pazarında, bu manevî fuarda öğretmenlerimiz var, öğrenenlerimiz var. Bu olayı plânlayanlarımız var. Buna destek verenlerimiz var. Hepsine teşekkür ediyoruz.

Sabırla bu oturumları takip ettiğiniz için son kez hepinize tebliğci arkadaşlarım ve Müzakereci kardeşlerim adına teşekkür ediyorum. Hayırlı akşamlar diliyorum.